

The Writing of Dreams on Lustre Tiles in Two Qadamgāhs in Kashan from the Ilkhanid and Safavid Periods

Mohammad Mashhadi NooshAbadi¹, Mohamad Reza Ghiasian*²

1. Assistant Professor of Religion and Philosophy, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Iran.
2. Assistant Professor, Islamic Art Department, Faculty of Art and Architecture, University of Kashan, Kashan, Iran

Received: 24/12/2020
Accepted: 11/02/2021

* Corresponding Author's E-mail:
ghiasian@kashanu.ac.ir

Abstract

One of the main reasons of building Qadamgāhs (literally meaning the place of foot or the place of stepping) was the dreams a believer had of a saint. There are a large number of such buildings in Iran. In some cases, the dreams are inscribed on tablets in order to preserve the dream for future generations. This paper introduces five lustre ceramic tablets, which contain records of such dreams. The texts of two of them have been preserved completely, and significantly show astonishing similarities. The first is dated back to 1312 AD and belongs to Qadamgāh of Mehriqābād. Its text mentions that Fakhr al-Din Hasan Tabari saw Imam Ali in a dream ordering him to build a shrine. According to the text of the second tile in Qadamgāh-i Khezr in the village of Yazdelan in 1607, someone saw Khezr in a dream who orders to reconstruct a ruined domed building. This article examines the differences and similarities between these two tablets from the Ilkhanid and Safavid periods, and analyzes them in detail. It can be said that these two tablets have a common content that have been written with the aim of documenting the reconstruction of a religious building borrowing the Iranian and Shi'at themes. These two examples show that the tradition of recording dreams on lustre tiles

was not only prevalent at the glorious era of lustre production, but also extended to three centuries later.

Keywords: Qadamgāh; Kashan lustre tiles; Iranian – Shi'at folk beliefs; dreams; Ilkhanid and Safavid periods.

Introduction

“Qadamgāh” refers to some places of pilgrimage in the Islamic world where a Prophet, Imam or saint has passed or has been seen in a dream. Dreaming has been one of the main reasons for building Qadamgāhs, in that, it was built when someone saw one of the saints in a dream and based on the saint’s order or his own decision, he called that place a Qadamgāh. This phenomenon, which sometimes led to the establishment of a building, has been common among Shi'ats. In some cases, commemorative tablets made of stones or tiles were used to record the dreams. Five lustre tiles, which belong to the Qadamgāhi buildings, have been identified in the region of Kashan, that contain a record of a dream. Three of them, which bear the name of a Qadamgāh, called *Darb-e Mehriqābād*, were produced in the fourteenth century. Although the tradition of writing on lustre tiles has continued until the Safavid period, no example containing a dream is known except for an unpublished tile from Qadamgāh-e Khezr in Yazdelan village. This tile, which dates back to 1015 AH/1607 AD, is full of symbolic and mythical signs. Interestingly, the *Mehriqābād* tiles dates back to 711 AH/1312 AD, and the Yazdelan tile have significant similarities with them in terms of form and content.

Research Background

The major research on lustre tiles has been done by Oliver Watson (1975, 1985). However, no research has been done on the Qadamgāhi lustre tiles, except for two papers written by Chahryar Adle about the tiles of *Mehriqābād* (Adle, 1972, 1982). Nonetheless, he has made some mistakes in reading the text and also did not notice the fifty-year

difference in the date of these tiles. In addition, he was unable to identify the exact building of this Qadamgāh.

Discussion

There is a pair of circular lustre tiles in the Musée national de céramique de Sèvres, the text of which mentions the construction of a Qadamgāh in Kashan. The text of the tiles tells us that a person named Sayyed Fakhr al-Din Hassan Tabari finds himself in a dream in the middle of a crowd in the garden of Amir in Kashan. There, he sees Imam ‘Ali who tells him to construct a building in that place so that whoever wants to visit him can come to that position. Three centuries later, a lustre tile was installed in the Khezr Qadamgāh of Yazdelan, which narrates a dream that led to the construction of the building. According to its text, a person saw Khezr in a dream, who asked him to repair a domed building.

One of the similar and important elements in both dreams is their connection to the garden. In fact, the holy sites in question are located in the garden that was famous at that time. The timing of both dreams is interesting in its own way. The dream of Mehriqābād coincides with Eid al-Fitr and the dream of Yazdelan coincides with Nowruz. In fact, the dreamers have been influenced by the religious festivals at both times, which belong to a mythical and ritual time. Another common feature of both texts is the effort to document the dream, which mentions the exact characteristics of the place and time of the dream.

Conclusion

During the Ilkhanid period, as there was more religious freedom for Shi'ats, the opportunity to express and document such Shi'at dreams became more prominent. On the other hand, with the rise of the Safavids and the prevalent freedom for the Shi'ats, the emergence of Shi'at beliefs developed unprecedentedly. Although the two lustre tiles examined in this paper were made over a period of three centuries, they are certain significant similarities in their content. The main

theme, the type of time and place, the sacred personality, the attention to documentation and the influence of Iranian culture in both examples are comparable. In fact, they both express an identical concern: the reconstruction of a religious building the location of which has sacred memories. Interestingly, in the inscriptions of both buildings discussed in this article, there are signs of pre-Islamic beliefs of the people of the region. However, this is far from the common traditions of Islam and is based mostly on popular beliefs.

References

- Adle, Ch. (1972). Un disque de fondation en céramique (Kâšân, 711/1312), *Journal Asiatique*, CCLX (3-4), 277-297.
- Adle, Ch. (1982). Un diptique de foundation en ceramique lustrée, Kašan 711/1312, In: idem, ed., *Art et société dans le monde iranien*, (pp. 199-218). Paris: Institut Français d'Iranologie.
- Watson, O. (1975b). Persian lusterware, from the 14th to the 19th centuries. *Le Monde Iranien et l'Islam: Sociétés et Cultures*, 3, 63-80.
- Watson, O. (1985). *Persian lusterware*. Faber and Faber.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

رؤیانگاری بر کاشی زرین فام در دو بنای قدمگاهی کاشان از دوران ایلخانی و صفوی

محمد مهدی نوش‌آبادی^۱، محمدرضا غیاثیان^{۲*}

(دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۰۴ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۳)

چکیده

آمدن شخصی مقدس در رؤیای باورمندان و دستور وی به ساخت بنایی یادمانی، یکی از علت‌های اصلی ساخت قدمگاه‌ها بوده و نمونه‌های متعددی از این قبیل بناها در ایران قابل شناسایی است. در برخی موارد، برای بیان رؤیا و استمرار این باور برای نسل‌های آینده از الواح یادمانی استفاده شده است. در این مقاله به پنج کاشی زرین فام در منطقه کاشان اشاره می‌شود که در آن‌ها گزارش یک رؤیا ثبت شده است. دو نمونه از آن‌ها که متشابه‌طور کامل حفظ شده است، شباهت‌های معناداری با هم دارند: اولی متعلق به قدمگاه درب مهریق‌آباد کاشان است که شخصی در سال ۷۱۱ق/۱۳۱۲م امام علی^(ع) را در خواب می‌بیند و به فرمان او تربت‌خانه‌ای می‌سازد. طبق متن کاشی دوم در قدمگاه خضر روستای یزدلان، شخصی در سال ۱۰۱۵ق/۱۶۰۷م خضر را در خواب دیده که به او سفارش تعمیر یک بنای گنبددار مخروطی را داده است. این نوشتار به دنبال واکاوی محتوا و بررسی وجوه تمایز و تشابه این دو لوح است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که آن دو در بازتاب باورهای عامه ایرانی - شیعی، زمان و مکان مقدس و کرامت‌های شخص محوری مقدس، بن‌مایه‌ای مشترک دارند و جهت اصلی آن‌ها

۱. استادیار گروه ادیان و فلسفه، دانشکده ادبیات دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

۲. استادیار گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول).

*ghiasian@kashanu.ac.ir

مستندسازی عمارت بنایی مذهبی با بن‌مایه‌های ایرانی و شیعی است. طرفه آنکه گذشت قرون و اعصار نتوانسته است این بن‌مایه‌های اعتقادی را از میان بردارد.

واژه‌های کلیدی: قدمگاه، کاشی زرین‌فام، باورهای عامه ایرانی - شیعی، خواب‌نما شدن، دوران ایلخانی و صفوی.

۱. مقدمه

کاشان در سده‌های میانی اسلامی یکی از مهم‌ترین مراکز تولید کاشی و سفال در جهان اسلام بوده است. در میان تکنیک‌های متعددی که برای تزیین سفالینه‌ها و کاشی‌ها وجود داشت، تکنیک زرین‌فام یا دوآتشه اهمیت و ارزش بیشتری داشت، زیرا سفالگر برای تولید آن به مهارت و تجربه زیادی نیازمند بود. کاشی‌های زرین‌فام در عصر ایلخانی در زیارتگاه‌های امامان و امامزادگان شیعی (در شهرهایی مانند مشهد، قم، کاشان، دامغان و ورامین) به کار می‌رفت. این کاشی‌ها عموماً به صورت الواح بزرگ محرابی و یا کتیبه‌هایی با حروف برجسته بودند و محتوای آن‌ها اغلب آیات قرآن بود. گونه کم‌تر معرفی شده از کاشی‌های زرین‌فام، الواح یادمانی هستند که بر دیوارهای بناها نصب می‌شدند. نمونه‌های مربوط به سده هشتم / چهاردهم که تاکنون شناخته شده، چهار کاشی مربوط به سال‌های ۷۱۱ق/۱۳۱۲م تا ۷۶۱ق/۱۳۶۰م هجری هستند که در این مقاله بدان‌ها اشاره می‌شود. در این الواح - که همگی مرتبط با بناهای قدمگاهی‌اند - نوشته‌ها به خط نسخ تحریری بر روی زمینه‌ای صاف درج شده‌اند. سه فقره از آن‌ها متعلق به قدمگاهی به نام مهریق‌آباد در کاشان هستند. کاشی چهارم مربوط به قدمگاه مسجد علی^(ع) در روستای قهرود است که تاریخ صفر ۷۳۶ق/۱۳۳۵م دارد و موضوع آن بیان رؤیایی مکاشفه‌آمیز در قالب شعر است. اما از آنجایی که نیمی از این لوح از بین رفته است، نمی‌توان مفهوم آن را درک کرد و به همین دلیل، این مقاله بر آن متمرکز نمی‌شود.^۱

اگرچه سنت نگارش بر الواح زرین‌فام تا دوره صفوی امتداد داشته است،^۲ اما هیچ نمونه‌ای نمی‌شناسیم که یک رؤیا را مکتوب کرده باشد به جز لوح تاکنون منتشر نشده‌ای

رؤیانگاری بر کاشی زرین فام در دو بنای قدمگاهی ... محمد مشهدی نوش آبادی و همکار

از قدمگاه خضر در روستای یزدلان. این کاشی که تاریخ ۱۰۱۵/ق/۱۶۰۷م دارد، لبریز از نشانه‌های نمادین و اسطوره‌ای است. جالب اینکه الواح قدمگاه درب مهریق‌آباد به تاریخ ۷۱۱/ق/۱۳۱۲م و لوح قدمگاه یزدلان شباهت‌های معناداری از نظر شکلی و محتوایی دارند. در این مقاله ضمن معرفی و تطبیق محتوایی این نمونه‌ها، نشان داده می‌شود که نگارش رؤیا بر کاشی‌های زرین فام تا چند قرن امتداد داشته است.

عمده‌ترین پژوهش‌های درباره کاشی‌های زرین فام به آثار اولیور واتسون برمی‌گردد (Watson, 1975b, 1985). اما در مورد کاشی‌های زرین فام قدمگاهی تحقیقی صورت نگرفته به جز دو مقاله‌ای که شهریار عدل به زبان فرانسه در مورد کاشی‌های قدمگاه مهریق‌آباد کاشان نوشته (Ade, 1972, 1982) و یکی از آن‌ها به فارسی نیز ترجمه شده است (عدل، ۱۳۷۹). او در خوانش متن دچار اشتباهاتی نیز شده و همچنین متوجه تفاوت تاریخ پنجاه‌ساله یکی از این کاشی‌ها نشده است. به علاوه، او موفق نشده که بنای به جا مانده این قدمگاه را شناسایی کند. احمد خامه‌یار (۱۳۹۱، ۱۳۹۳) پژوهش‌های ارزشمندی در خصوص زیارتگاه‌های ساخته شده براساس رؤیا در مصر و شام انجام داده و کتیبه‌هایی را معرفی کرده که قدمت برخی از آن‌ها به سده‌های چهارم و پنجم هجری می‌رسد.

در این مقاله دو زیارتگاه بنا شده یا بازسازی شده براساس رؤیا در منطقه کاشان در دوره‌های ایلخانی و صفوی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. گفتنی است که علاوه بر خوانش دقیق‌تر متون کاشی‌های قدمگاه مهریق‌آباد، کتیبه لوح قدمگاه یزدلان برای نخستین بار منتشر و خوانده می‌شود.

۲. قدمگاه‌ها

«قدمگاه» به برخی مکان‌های زیارتی در دنیای اسلام می‌گویند که پیامبر، امام یا قدیسی از آنجا گذشته یا خواب‌نما شده است. احترام به جای پای قدیسان در ادیان دیگر نیز مشاهده می‌شود و ظاهراً این باورها از فرهنگ‌های دینی سایر ملل به اسلام راه یافته است. چنان‌که در آیین بودایی جای پای بودا و در هندوئیسم جای پای شیوا زیارت می‌شود (Noss, 1953, p. 179). گروهی از قدمگاه‌های جهان اسلام در ایران، سوریه و

فلسطین به پیامبران بنی اسرائیل منسوب بوده و مورد احترام پیروان هر سه دین یهود، مسیحیت و اسلام است (ناصرخسرو، ۱۳۶۳، ص. ۵۱؛ تیمورباشا، ۲۰۰۱، صص. ۵۲-۵۳). گروهی از قدمگاه‌ها به پیامبر اکرم (ص) منسوب است که از معروف‌ترین آن‌ها جای پاهای منسوب به او در قبة الصخره است که به باور مسلمانان، آن حضرت در لیلۃ الاسراء پا بر آن نهاد و به معراج رفت (قزوینی، ۱۹۶۷، ص. ۱۰۸؛ تیمورباشا، ۲۰۰۱، ص. ۵۰). در بیشتر قدمگاه‌ها، نقش کف پای انسان بر روی قطعه سنگی به صورت فرورفته دیده می‌شود و معمولاً این سنگ را زیارت می‌کنند.

خواب‌نما شدن یکی از علل اصلی ساخت قدمگاه‌ها بوده است؛ بدین ترتیب که کسی یکی از قدیسان را به خواب دیده و به اشاره او یا به تصمیم شخصی آن مکان را قدمگاه خوانده است (مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۹۵، صص. ۲۷۲-۲۷۳). این پدیده که گاهی به تأسیس بنایی منجر می‌شده در میان شیعیان متداول بوده است. احمد خامه‌یار (۱۳۹۱) به ۴۱ زیارتگاه ساخته‌شده مبتنی بر رؤیا در مصر و شام اشاره کرده است. قدیم‌ترین آن‌ها زیارتگاه کُهِف جبرئیل در تاریخ ۳۷۰ق/۸۱-۹۸۰م در شمال دمشق است که در یک رؤیا جبرئیل و حضرت محمد (ص) در آن مکان دیده شدند (همان، صص. ۹-۱۰). یکی از قدیم‌ترین بناهای اسلامی ساخته‌شده براساس رؤیا که کتیبه آن باقی مانده، مشهد امیرالمومنین علی (ع) در شمال ادلب است که در سال ۴۲۶ق/۱۰۳۵م ساخته شده است (خامه‌یار، ۱۳۹۳، صص. ۱۱۴-۱۱۵).

بنا بر آمار ارائه‌شده در سال ۱۳۷۵، در ایران ۱۱۸۵ بنای قدمگاه و نظرگاه وجود داشته است (میرمحمدی، ۱۳۸۰، صص. ۶۳-۷۳). برخی قدمگاه‌های ایران بقایای بازآفرینی‌شده زیارتگاه‌های پیش از اسلام‌اند؛ چنان‌که زردشتیان همچنان در کنار مسلمانان برخی از آن‌ها را زیارت می‌کنند (باستانی پاریزی، ۱۳۷۸، ص. ۲۹۱). برای مثال، اسکندریبیک ترکمان (۱۳۸۲، ج. ۲/ص. ۱۱۲۰) گزارش کرده که قدمگاه معروف نیشابور که به دستور شاه عباس اول صفوی بازسازی شد، تا قبل از آن تاریخ، قدمگاه شاپور کسری خوانده می‌شده است (همان، ص. ۸۵۴). بیشتر بناهای قدمگاهی ایران مربوط به دوران صفویه است و از آن زمان تعداد این بناها افزایش یافته است، چرا که شاهان صفوی از آن‌ها برای ترویج تشیع استفاده می‌کردند. اما تاریخ برخی از بناهای

رؤیانگاری بر کاشی زرین‌فام در دو بنای قدمگاهی... محمد مشهدی نوش‌آبادی و همکار

قدمگاهی ایران به پیش از عصر صفویه می‌رسد که دو مورد از آن‌ها (مهریق‌آباد و قهرود) در منطقه کاشان است. مردم کاشان از سده‌های اولیه اسلامی به شیعه‌گری شهره بودند و تعدد بقاع و بناهای مذهبی مرتبط با فرهنگ شیعه در این منطقه به همین دلیل است. امروزه ده‌ها بنای قدمگاهی در منطقه کاشان به جا مانده است که قدمت برخی به پیش از دوره صفوی بر می‌گردد.

۳. الواح زرین‌فام قدمگاه درب مهریق‌آباد

در سال ۱۹۵۷ یک کاشی زرین‌فام دایره‌ای به موزه ملی سرامیک سور^۳ در پاریس اهدا شد. این کاشی در سال ۱۹۷۱ در نمایشگاه هنر اسلامی در موزه نارجستان پاریس^۴ به نمایش درآمد. یک سال بعد، شهریار عدل در مقاله‌ای برای اولین بار به معرفی این اثر پرداخت (Ade, 1972؛ عدل، ۱۳۷۹، صص. ۲۲۱-۲۲۳). در متن این کاشی به ساخت قدمگاهی در کاشان اشاره شده که امروزه به فراموشی سپرده شده است. براساس متن، موقعیت مکانی آن قدمگاه چنین بوده است: «در باغ امیر کی متصل سوره کاشان است بر ظاهر درب مهریق‌آباد». بنابراین، آن عمارت در باغ امیر — که چسبیده به باروی کاشان و در مقابل دروازه مهریق‌آباد بوده — ساخته شده، اما از آنجا که شهریار عدل موفق به شناسایی این بنا نشده است، در ادامه ابتدا به خود بنا و سپس به کاشی اشاره می‌شود.

میرزا عبدالحسین خان سپهر کاشانی از دروازه مهریق‌آباد به منزله یکی از دروازه‌های قاجاری کاشان یاد می‌کند، اما نشانی از موقعیت آن به دست نمی‌دهد (سپهر کاشانی، ۱۳۵۵، ص. ۴۳۶). در سال ۱۳۲۷ق، حسین بن هبة‌الله رضوی، از علمای قاجاری کاشان، در متن زندگی‌نامه خود به نشانی مدفن شخصی چنین اشاره می‌کند: «مدفنش در طالبی است که قبرستانی است معروف، پشت دروازه مهریق‌آباد که فعلاً ملک‌آباد معروف است» (رضوی کاشانی، ۱۳۵۷، ص. ۳۸۱). اگرچه دروازه ملک‌آباد امروزه بر جای نیست، اما حدود آن (در نزدیکی چهارراه غزنوی) کاملاً مشخص است و شهرت دارد. لذا معلوم می‌شود که درب مهریق‌آباد همان دروازه ملک‌آباد است. می‌دانیم که تا چند دهه اخیر، قبرستان بزرگی در مقابل دروازه ملک‌آباد وجود داشته که حدود آن از

چهارراه غزنوی تا کوچه مسجد شامخی بوده است. در میان کوچه مسجد، بنای مخروطی معروف به قدمگاه قرار دارد که شامل یک بقعه چهارطاقی کوچک است (تصویر ۱). این بنا یک گنبد رُک دوازده ترکی دارد که اکنون تنها پایه‌های آن به جا مانده، اما گنبد داخلی سالم است. این بنا همان «قدمگاه علی» است که حسن نراقی (۱۳۸۲، صص. ۱۴۳-۱۴۴) از آن نام برده و ذکر کرده که قبور بسیاری از مشاهیر قرون گذشته در آنجا بوده است. بنابراین، می‌توان پذیرفت که کاشی مهریق‌آباد متعلق به همین بنا بوده است. در تأیید این فرضیه باید گفت که در متن کاشی اشاره شده که آن ساختمان در ابعاد ۲۵×۲۵ خشت احداث شده که کاملاً موافق با ابعاد بنای شناسایی شده است. عبدالرحیم کلانتر ضرابی از این بنا — که در دشت صالح‌آباد بوده — به منزله «قدمگاه صالح‌آباد» یاد می‌کند و در توصیف آن می‌نویسد: «در آن بقعه‌ای است مشهور به قدمگاه علی و در آن نیز، در سنگی آثار پایی است و در صحن و اطراف آن قبرستان بزرگی است و نیز دخمه‌ای در آنجا برای امانت رفتگان کنده‌اند» (کلانتر ضرابی، ۱۳۴۱، ص. ۴۴۳).

تصویر ۱: قدمگاه علی^(۱)، کاشان، حدود ۷۱۱ق/۱۳۱۲م (عکس: نگارندگان)

Figure 1: Qadamgāh-i 'Ali, Kashan, ca. A.H. 711/A.D. 1312 (Photo: authors).

متن کاشی به ما می‌گوید که در شب عید فطر سال ۷۱۱ق/۱۳۱۲م، شخصی به نام سید فخرالدین حسن طبری در خواب، خود را در میان خلقی انبوه از زن و مرد در باغ

رؤیانگاری بر کاشی زرین‌فام در دو بنای قدمگاهی... _____ محمد مشهدی نوش‌آبادی و همکار

امیر می‌بیند (تصویر ۲). آنجا خیمه‌ای دید که در کنار آن یک اسب و یک جمّازه (شتر تیزرو) بسته بودند و نیز نیزه‌ای که به زمین فرو رفته بود. او در آنجا امیرالمومنین علی و امام زمان^(ع) را می‌بیند که به او می‌گویند در حال عزیمت به هندوستان برای دعوت کافران به اسلام هستند. امام علی^(ع) می‌فرماید که در آن مکان، تربتی بسازند تا هر کس که بخواهد او را زیارت کند به آن مقام بیاید. فخرالدین پس از بیداری به باغ امیر رفت و «نشستگاه امیرالمومنین و پی اسب» او و نیز پی جمّازه امام زمان^(ع) را نشان کرد و مربعی به ابعاد ۲۵ خشت کشید. دو سه روز بعد، دو مرد و دو زن در خواب امیرالمومنین را دیدند که به آن‌ها فرمان داد که به حیدر فارس بگویند که در آنجا تربتی عالی بنیاد نهد. فارس نیز در همان روز کار عمارت را آغاز کرد.

در حاشیه این کاشی، طرح نعلی‌شکلی با تزیینات گل و برگ‌های ختایی به صورت قرینه تعبیه شده است. قسمت نعلی‌شکل به اندازه دو میلی‌متر برجسته شده و دهانه آن به سمت بالاست. در میانه نقوش گیاهی حاشیه‌های طرفین، کتیبه‌هایی در دو سطر با این مضمون وجود دارد: «نعل اسب روز بدین | اندازه مشاهده کرد». متن اصلی چنین خوانده می‌شود:

(۱) بسم الله الرحمن الرحيم (۲) سید فخرالدین حسن طبری شب (۳) آدینه اول ماه شوال سنه (۴) احدى عشره سبع مائه صبحگاهی در (۵) خواب چنان دید که در باغ امیر کی متصل (۶) سَور کاشان است بر ظاهر درب مهریقا باذ (۷) بوذ و خلقی انبوه از زن و مرد هم درین باغ حاضر، خیمه (۸) زده دید و اسبی و جمّازه آنجا بسته و نیزه بزمین فرو برده، جوانی (۹) در غایت حُسن و جمال و بهاء کمال از آن خیمه بیرون آمد برسم عرب (۱۰) تحت الحنک بسته و تیغی حمایل کرده از میان آن همه قوم ببیننده خواب اشارت (۱۱) کرد؛ چون بخدمتش رسید، سر بر زمین نهاد و سلام کرد. جواب فرمود و در خیمه (۱۲) برانداخت. بیننده خواب مردی را دید نورانی بغایت مهنت^۶ متمکن شده زرهی (۱۳) پوشیده تیغی حمایل کرده و از شجاعت و صلابت وی زمین در حرکت آمده و نور از روی مبارک (۱۴) وی باسّمان پیوسته و دست‌ها بر سر زانو نهاده. جوان با بیننده خواب گفتی که امیرالمؤمنین علی است علیه‌السلام. (۱۵) بیننده خواب بروی در افتاد و تضرع و زاری کرد. امیرالمؤمنین فرمود که سر بردار. چون سر (۱۶) برداشتی فرمودی که

این جوان فرزند ماست مهدی صاحب زمان و این ساعت بطرف (۱۷) هندوستان می‌رویم که کافرانی چند را در دایره اسلام آریم و اشارت خواهم (۱۸) فرمود تا اینجا بنیاد تربتی عالی بنهند که هر کس کی خواهد که زیارت من در یابذ و آنجا نتواند (۱۹) آمدن این مقام را زیارت کند. بیننده خواب در اثناء این حال از خواب بیدار گشت (۲۰) و برخاست و بی‌باغ امیر رفت، مربعی بیست و پنج خشت در بیست و پنج خشت کشیده (۲۱) و نشستگاه امیرالمؤمنین و پی اسب برین منوال که این کلمات در بطنش (۲۲) مسطور است و پی جمازه آن موضع را نشان کرد و با شهر (۲۳) مراجعت نمود. بعد از دو سه روز دو مرد و دو (۲۴) زن که بزبور صلاح و سداد مٔحلی بودند، (۲۵) جمال امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام در خواب^۷ دیدند که با ایشان فرمود (۲۶) که بحیدر فارس گوئید تا آنجا که ما فرموده‌ایم بنیاد تربتی عالی بنهد بر موجب نشان^۸ (۲۷) چون این کلمات بسمع مولانا معظم بها الملة و الدین فارس رسید در روز بعمارت (۲۸) این مقام مشغول شد. بحکم ان الله لا یضیع اجر المحسنین و السلم [علی] من اتبع الهدی.

تصویر ۲: کاشی زرین فام خمیرسنگی با نقش نعل اسب، کاشان، ۷۱۱/ق ۱۳۱۲م، قطر: ۲۸,۵ سانتی متر، موزه ملی سرامیک سیور، پاریس (شماره: MNC 22688), (منبع: URL: 1)

Figure 2: Fritware lustre-painted tile with imprint of horse's hoof, Kashan, A.H. 711/A.D. 1312, diameter: 28.5 cm, Musée national de céramique de Sèvres, Paris (access no. MNC 22688), (source: URL: 1).

تصویر ۳: کاشی زرین فام خمیرسنگی با نقش ردپای شتر، کاشان، ۱۱۱۷ق/۱۳۱۲م، قطر: ۳۱,۵ سانتی متر، موزه ملی سرامیک سور، پاریس (شماره: MNC 26903)، (منبع: URL: 2)

Figure 3: Fritware lustre-painted tile with imprint of camel's hoof, Kashan, A.H. 711/A.D. 1312, diameter: 31.5 cm, Musée national de céramique de Sèvres, Paris (access no. MNC 26903), (source: URL: 2).

کاشی دایره‌ای دیگری نیز شبیه پی شتر با ابعاد کمی بزرگ‌تر شناسایی شده است که همان متن را مصور می‌کند و نشان می‌دهد که جفتی برای کاشی اول بوده است (تصویر ۳).^۹ کاشی اول مزین به نقش نعل اسب امام علی^(ع) است و کاشی دوم، پی یا ردپای شتر امام زمان^(ع) را نشان می‌دهد. در مرکز این کاشی، تصویری از یک شتر و اسب زین‌شده در جلوی یک خیمه وجود دارد که قاب کلی آن به شکل کف پای یک شتر است. در اطراف آن، حاشیه باریک و برجسته‌ای از نوشتار وجود دارد که محیط کاشی را به صورت دایره‌ای درآورده است. متن حاشیه بالایی چنین خوانده می‌شود: «بیننده خواب سید فخرالدین در شب بوا[قع]»^{۱۰} چنین دید کی درین میان پی جمازه نقش کرده‌اند و چون روز بیامد پی جمازه بدین اندازه [دید].»

در فضاهای مثلثی ایجادشده در چپ و راست کاشی نوشته شده است که: «بدین اندازه | پی جمازه»^{۱۱} درنهایت، در حاشیه پایینی، چنین متنی درج شده است: «خدایش بیامرزاد که یکبار سورت الحمد و سه بار سوره قل هو الله از بانی این خیر و از براء بیننده خواب و از براء نویسنده این حروف و کننده این نقش بخواند.»

اهمیت متن کتیبه اخیر در این است که نشان می‌دهد که کاتب و نقاش یک نفر بوده است، چرا که کلمه «براء (برای)» سه مرتبه در متن آمده و درخواست دعا برای سه نفر کرده است: بانی، بیننده خواب و نویسنده - نقاش. درست در مرکز تصویر، نیزه‌ای به صورت عمودی ترسیم شده که نوک آن، حاشیه را برش داده است. این نیزه حس تقارن ترکیب‌بندی را دوچندان کرده است. در نیمه بالایی تصویر، یک خیمه مزین به نقوش گیاهی و کتیبه‌های «الملک لله الواحد القهار؛ حسیبی ربی؛ علی ولی الله؛ محمد صاحب الزمان» به چشم می‌خورد.^{۱۲} بر فراز خیمه چیزی شبیه یک گنبد ترسیم شده است که شهریار عدل - براساس نظر پیتر آندروز^{۱۳} - آن را تصویری از یک خرگاه و بارگاه مرسوم مغولان دانسته است (عدل، ۱۳۷۹، ص. ۲۲۶). بارگاه شامل یک خیمه بزرگ مربعی است و در جلو خرگاه قرار دارد. خرگاه نیز خیمه‌ای استوانه‌ای و گنبددار است. بنابراین اینجا خیمه‌ای شاهانه ترسیم شده که بسیار مجلل‌تر از خیمه‌ای است که در همین مقطع زمانی بر روی یک کاشی ستاره‌ای هشت‌پر ترسیم شده است (تصویر ۱۴.۴)

اسب و شتر به گونه‌ای سرزنده در حالتی که به سوی یکدیگر قدم برمی‌دارند، ترسیم شده‌اند. فضای اطراف شتر و اسب و خیمه پوشیده از انبوهی از گل و گیاهانی است که بی‌شبهت به نقوش ختایی کاشی نعلی‌شکل نیستند. اگرچه هنرمند نام خود را ثبت نکرده است، اما چند کاشی‌های ستاره‌ای هشت‌پر شباهت فوق‌العاده‌ای با این اثر دارند، به گونه‌ای که می‌توان به احتمال زیاد آن‌ها را کار یک نفر دانست. سه فقره از آن‌ها در مجموعه دیوید^{۱۵} در کپنهاگ وجود دارد که همگی تاریخ ۶۸۹ق/۱۲۹۰-۱۲۹۱م دارند (نک: Komaroff & Carboni, 2002, figs. 113-115). یکی دیگر از این کاشی‌ها در موزه هنرهای زیبای بوستون - که تاریخ «فی سنه ۷۱۰» دارد - اسب خالدار را در پس‌زمینه‌ای از همان گل و برگ‌ها نشان می‌دهد (تصویر ۵). خط کتیبه دورتادور آن نیز بسیار شبیه خطوط کتیبه‌های خیمه ترسیم‌شده در کاشی مهریق‌آباد است. این هنرمند معمولاً فضای خالی پس‌زمینه آثار خود را با گل و برگ‌های بزرگ پر کرده است.

راست: تصویر ۴: کاشی ستاره‌ای زرین فام، کاشان، ۶۸۹ق/۱۲۹۰-۱۲۹۱م، قطر: ۲۰,۳ سانتی متر، مجموعه خصوصی (Komaroff & Carboni, 2002, fig. 40, cat. 111)

Right:
Figure 4: Lustre-painted tile, Kashan, A.H. 789/A.D. 1290-91, diameter: 20.3 cm, private collection (after Komaroff & Carboni, 2002, fig. 40, cat. 111).

چپ: تصویر ۵: کاشی ستاره‌ای زرین فام، کاشان، ۷۱۰ق/۱۳۱۰-۱۳۱۱م، موزه هنرهای زیبای بوستون (شماره: 31.729)، (Komaroff & Carboni, 2002, fig. 116, cat. 117)

Left:
Figure 5: Lustre-painted tile, Kashan, A.H. 710/A.D. 1310-11, Boston Museum of Fine Arts (31.729), (after Komaroff & Carboni, 2002, fig. 116, cat. 117).

در موزه تاریخ ازبکستان یک کاشی همانند کاشی نعل‌دار موزه سور با متن تقریباً یکسان وجود دارد (تصویر ۶). اما تفاوت مهم و قابل تأملی با کاشی موزه سور دارد و آن اینکه تاریخ خواب دیدن فخرالدین را پنجاه سال دیرتر، در سال ۷۶۱ («شب آدینه اول ماه شو[ال] سنه احدی ستون سبع م[ائه]») ثبت کرده است. به نظر می‌رسد که این یک سؤال و معمای پیچیده باشد که چرا دو کاشی با متن تقریباً یکسان با دو تاریخ متفاوت به جا مانده است؟ شهریار عدل بدون ذکر تواریخ متفاوت این دو کاشی، چنین گفته است: «برخی از اهالی مؤمن کاشان برای اثبات حضور امامان در شهر خویش، چند همانند از به اصطلاح جای پا اسب و جمّازه امامان تهیه کرده آن‌ها را به اطراف و اکناف فرستاده‌اند» (عدل، ۱۳۷۹، ص. ۲۴۵). او توضیح بیشتری نداده است که چرا و به چه منظور چنین لوحی — که ماجرای خواب‌نما شدن یک نفر و ساخت قدمگاهی در کاشان را بازگو می‌کند و برای نصب بر دیوار بوده — به شهرهای دیگر صادر شده است؟ به نظر می‌رسد که کاربردی چنین تبلیغی برای کاشی‌های دیواری بعید باشد.

اکنون که تاریخ ۷۶۱ این کاشی بر ما آشکار شده، شاید بتوان فرضیه‌ای را مطرح کرد که این مسئله را توجیه و تبیین کند.

برای فهم منطق دو متنی که واقعه‌ای یکسان را با نیم قرن اختلاف روایت می‌کنند، باید سنت تذکره‌نویسی زیارتگاهی را مطالعه کرد. در سنت تذکره و شرح‌حال‌نویسی برای زیارتگاه‌ها گاهی واقعه یکسانی برای دو محل ذکر می‌شده است. در واقع تذکره‌نویسان گاهی متنی را که متعلق به مکان خاصی بود به مکان دیگری می‌دادند که رؤیا یا باوری به قداست آن بود، اما شرح‌حالی نداشت. برای مثال، در حوالی کاشان، تذکره زیارتگاه شاهزاده سلیمان نوش‌آباد (زیارت جدیده) به زیارتگاه فیض‌آباد (شاهزاده سلیمان) برده شده که متن هر دو یکسان است.

به هر حال، تهیه لوح یادمانی برای تبیین ساخت بنایی مقدس می‌توانست الگویی برای دیگر بناهای مذهبی به‌خصوص قدمگاه‌های بی‌شماری باشد که مبتنی بر رؤیا و یا باوری ذهنی بودند (مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۹۵، صص. ۲۷۲-۲۷۵). یک یادمان آماده می‌توانست برای بناهای دیگری از این دست نیز به‌کار رود. بنابراین کاشی موجود در تاشکند می‌تواند برای بنایی در کاشان یا شهر دیگری توسط هنرمندی کاشانی ساخته شده باشد که متن آن رونویسی شده از متنی قدیم‌تر با تغییر تاریخ است.

تصویر ۶: کاشی زرین‌فام با نقش نعل اسب، کاشان، ۷۶۱ق/۱۳۶۰م، موزه دولتی تاریخ ازبکستان، تاشکند (عدل، ۱۳۷۹، ص. ۲۴۶)

Figure 6: Fritware lustre-painted tile with imprint of horse's hoof, Kashan, A.H. 761/A.D. 1360, State Museum of History of Uzbekistan, Tashkent (after: Adle, 2000, p. 246).

در این کاشی از شخصی به نام حیدر فارس به عنوان سازنده بنا نام برده شده که در منابع تاریخی نام او یافت نشد. اما بیننده خواب، «سید فخرالدین حسن طبری» باید فخرالدین حسن دوم (ف. ۷۰۷ق/۱۳۰۷م) حاکم ری و ورامین و نواده فخرالدین حسن اول باشد که حکومتش به صورت موروثی به او رسیده است. جمال‌الدین کاشانی در کتاب *تاریخ العجایتو*، فخرالدین حسن دوم را ملک ری و ورامین خوانده و از مرگ زودهنگامش در سلطانیه به سال ۷۰۷ق/۱۳۰۷م خبر می‌دهد. ظاهراً فخرالدین از گزینه‌های وزارت اولجایتو نیز بوده است، چرا که سعدالدین ساوجی بعد از مرگش خوشنود شده است (کاشانی، ۱۳۴۸، ص. ۷۵). ابن فوطی می‌نویسد که فخرالدین در سال ۶۹۱ق از غازان خان فرمان ساخت سلطانیه را دریافت کرد و به نحو احسن انجام داد (خامه‌یار، ۱۳۹۵، ص. ۴۳۵). از دیگر فعالیت‌های او می‌توان به بازسازی بخشی از ری بعد از خرابی، و ساخت بناهایی مانند امامزاده یحیی — که کاشی‌های زرین فام آن شهرت دارد — و برج علاءالدوله در ورامین اشاره کرد (همان).

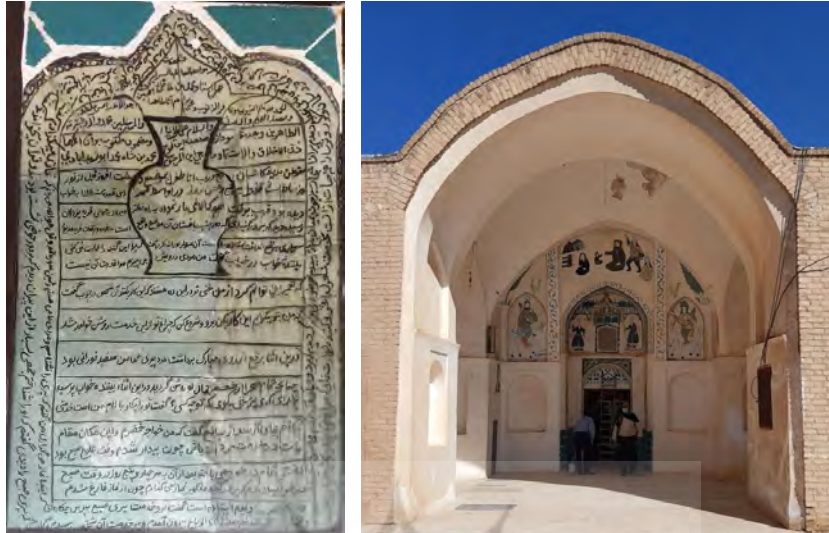
در برخی منابع از پدرش علاءالدوله با عنوان «ملک ری و قم و کاشان» یاد کرده‌اند (خامه‌یار، ۱۳۹۷). بنابراین، ممکن است که دایره حکومت خود فخرالدین نیز تا کاشان امتداد داشته باشد. چنانکه در وقف‌نامه دارالسیاده کاشان نیز نام وی به منزله یکی از گواهان ثبت شده است (وقف‌نامه، ۱۳۳۵، ص. ۱۲۸). اما درخور توجه است که در این کاشی نام فخرالدین حسن بدون عنوان‌ها و القاب ثبت شده و او در کار ساخت بنا هیچ نقشی نداشته است. از طرف دیگر، فخرالدین در سال ۷۰۷ق/۱۳۰۷م درگذشته است و دو کاشی موجود که این خواب را روایت کرده‌اند، تواریخ ۷۱۱ و ۷۶۱ق دارند و مربوط به زمان حیات وی نیستند. به نظر می‌رسد که آوردن نام او در این ماجرا بیشتر وجه نمادین داشته است تا واقعی. ما در دوره‌های بعد، تذکره‌هایی مربوط به زیارتگاه‌های کاشان می‌بینیم که در آن‌ها شخصیت‌ها یا حاکمانی حضور دارند که اساساً به سبب اختلاف زیاد زمانی، حضورشان در آن واقعه غیرممکن بوده است. مانند تذکره‌های زیارتگاه‌های پنجه‌شاه و تاج‌الدین کاشان که در متن آن‌ها قاضی احمد غفاری حاکم دوره زندگی کاشان حضور دارد (پنجه‌شاه، ۱۳۹۰؛ تاج‌الدین، ۱۳۹۰).

۴. لوح قدمگاه خضر یزدلان

در روستای یزدلان (واقع در ۳۰ کیلومتری جنوب شرقی کاشان) زیارتگاهی وجود دارد که در دوره‌های صفوی و قاجار ساخته و مرمت شده است (تصویر ۷). یک لوح سنگی به تاریخ ۱۳۱۶ق/۱۸۹۸-۱۸۹۹م در بالای در ورودی ایوان جنوبی نصب شده است که نشان می‌دهد این بنا «قدمگاه خضر» نام داشته و در آن زمان مرمت شده است. یک لوح زرین فام در این بنا نیز ماجرای عمارت کردن این بنا در عصر صفوی را تشریح می‌کند (تصویر ۸). این کاشی متضمن روایت رؤیایی هیجان‌انگیز از سال ۱۰۱۵ق/۱۶۰۷م است که به ساخت این بنا منجر شده و گویا پیش از آن نیز نشانه‌هایی از یک بنا وجود داشته که گرد فراموشی بر آن نشسته بوده است. براساس متن کاشی، خضر به خواب شخصی می‌آید و از او می‌خواهد که بنای گنبدداری را تعمیر کند. اما آن شخص اظهار فقر و ناتوانی می‌کند. خضر به او می‌گوید که پروا نداشته باشد و فرمان را اجرا کند. چند روز بعد، خضر در خواب به او می‌گوید که به باغ حوالی گنبد برود و «پری صبح» را ببیند. او می‌رود و پیرمردانی را بر گرد حوض آبی می‌بیند و به خضر می‌گوید که فقط پیران را دیده و پری صبح را نشناخته است. خضر به او می‌گوید که پری صبح همان آب است که مهریه فاطمه^(س) و حیات‌بخش تمام انسان‌هاست. متن لوح چنین خوانده می‌شود:

(۱ و ۲) هو الله العالم بالسرائر و الخفیات (۳) عمل استاد محمد بن طاحل؟ (۴)
الحمد لله عالم الغیوب و غافر الذنوب و محیی مرادم آثار الصالحین (بعد الاندراس
ملطف) (۵) و فضله العمیم و الصلوة و السلام علی سید الانبیاء و المرسلین محمد
و آله و عترته (۶) الطاهرین و بعد مقصود از صنعت این لوح و مضمون مکتوب
بر آن آنکه صا- (۷) دق الاخلاق و الاعتقاد حاجی ابن المرحوم محمد بن شاه
محمد ابوزیدآبادی (۸) متوطن مدینه کاشان دم درب اتا طغرل بموضع دشت
افروز^{۱۶} قبل از نو- (۹) روز سلطانی قوییل به پنج و شش روز در اواسط شهر ذی
قعدة سنه ۱۰۱۵ به خواب (۱۰) دیده بود قریب بوقت صبح که الاغی بار نموده به
راه نظنز می‌رود به حوالی قریه یزدلان (۱۱) رسیده دید که بر در گنبدی که دور
جنب باغستان آن موضع واقع است به غرب و ر قنات قریه مزبور (۱۲) سواری
برقع انداخته استاده است. آن سوار او را ندا کرد و گفت که چرا این گنبد را

عمارت نمی‌کنی؟ (۱۳) بیننده خواب در خواب گفت من مردی درویش بی‌چیزم مرا قدرت آن نیست (۱۴) که تعمیر این توانم کرد. از من غنی‌تر در این ده هستند که این کار بکنند. آن شخص در جواب گفت (۱۵) که من بتو میگویم این کار بکن. برو و شروع کن که چراغ تو از این خدمت روشن خواهد شد. (۱۶) درین اثنا برقع از روی مبارک برداشت، مرد پیری محاسن سفید نورانی بود (۱۷) چنانچه تمام صحرا از شعشعۀ جمال او روشن گردید. در این اثناء بیننده خواب پرسید (۱۸) بخدای که می‌پرستی بگوی که تو چه کسی؟ گفت تو را چکار با نام من است. خدمتی (۱۹) که گفتم بجای آر. بعد از مبالغه (مبالغه) گفت که من خواجه خضرم و این مکان مقام (۲۰) ماست. در خدمت مردانه باش. چون بیدار شدم وقت طلوع صبح بود (۲۱) و فرحی تمام در خود می‌یافتم. بعد از آن به سر چهار و پنج روز در وقت صبح (۲۲) در خواب دیدم که بر در گنبد مذکور نماز می‌گذارم. چون از نماز فارغ شدم (حاشیه، ۱) همان شخص را دیدم ایستاده است. گفت برو خدمت پری صبح بپرس چکاره‌ای که اینجا نماز می‌گذاری. من گفتم که پری را شناسم و مردی عامی هستم و همین سوره حمد و قل هو الله می‌دانم که نمازی می‌گذارم. گفت برو باین باغ، پر صبح آنجاست او را دریاب. چون من نگاه کردم در حوالی گنبد باغی عظیم دیدم پر از اشجار سبز. چون بمیان باغ رسیدم حوض آبی بزرگ دیدم که بر دور آن آب، مردم محاسن سفید نشسته بودند (حاشیه، ۲) و همه قرآن میخواندند. بعد از آن از باغ بیرون آمدم و به خدمت آن شخص رسیدم و گفت که پری صبح را دیدی؟ گفتم که او را نشناختم. جمعی بسیار از این پیران دیدم که بر دور حوضی نشسته بودند و قرآن می‌خواندند. گفت که پر صبح آب است که در آن حوض دیدی. این آب مهر حضرت فاطمه زهراست که کافر و مسلمان و کور^{۱۷} و ترسا را همه حیات از آنست. بخدمت مشغول باش و گنبد را عمارت نمای که چراغ تو آنجا روشن خواهد شد.

تصویر ۷: ایوان جنوبی قدمگاه خضر یزدلان (عکس: نگارندگان)

Figure 7: South Iwan of Qadamgāh-e Khezr, Yazdelan (photo: authors).

تصویر ۸: کاشی زرین فام، قدمگاه خضر یزدلان، ذی القعدة ۱۰۱۵/ق/۱۶۰۷م. اندازه: ۲۹×۴۶ سانتی متر (عکس: نگارندگان)

Figure 8: Lustre tile, Qadamgāh-e Khezr, Yazdelan, A.H. 1015/A.D. 1607, size: 46×29 cm (photo: authors).

این لوح به صورت مستطیل عمودی طراحی شده که در بالا حالت محرابی شکل به خود گرفته است. متن قاب اصلی با خطوط افقی جدول کشی شده که گاهی یک سطر و گاهی دو سطر از متن در میان این خطوط آمده است. در نیمه بالایی و زیر قوس محرابی شکل، چیزی شبیه یک گلدان با خطوط ضخیم طراحی شده است. در مجموع، سفالگر نه در خوشنویسی و نه در طراحی و آذین‌گری تبحری نداشته است. علاوه بر این، او در تولید زرین فام نیز مهارت چندانی نداشته و رنگ نوشته‌ها به جای آنکه فلزفام شوند، تیره شده‌اند. اما به هر حال اثرات بخارزدگی بر روی لعاب اثبات می‌کند که این کاشی به اسلوب زرین فام تولید شده است.^{۱۸} پس زمینه به رنگ سفید با ته‌مایه‌ای از فیروزه‌ای است. متأسفانه در سال‌های اخیر، این لوح در جریان یک سرقت شکسته شده و چیزی در حدود یک سوم آن (در گوشه پایینی سمت چپ) از بین رفته و مرمت شده است. پیش از سرقت، این لوح در بالای درب ورودی ایوان جنوبی نصب بوده

رؤیانگاری بر کاشی زرین‌فام در دو بنای قدمگاهی... محمد مشهدی نوش‌آبادی و همکار

(تصویر ۷)، اما اکنون آن را در فضای داخلی بقعه و پشت همان دیوار در دیوار گچی کار گذاشته‌اند.

۵. تحلیل محتوا

۱-۵. مکان وقوع رؤیا

یکی از عناصر مشترک مهم در هر دو رؤیا، ارتباط آن‌ها با باغ است. در واقع، محل‌های مقدس مورد اشاره در باغی قرار دارند که در آن زمان شهرت داشته است. در قدمگاه مهریق‌آباد به «باغ امیر» در مجاورت دروازه کاشان اشاره می‌شود. در متن کاشی یزدلان نیز پنج بار به باغ یا باغستانی اشاره شده که در حوالی بنای گنبدداری بوده است: باغی عظیم پُر از اشجار سبز که در میان آن حوض آبی بزرگ و در کنار آن یک قنات بوده است. جالب اینکه در دوره قاجار نیز قدمگاه مهریق‌آباد در جنب باغ امین‌الدوله کاشی واقع بوده و از قنات صالح‌آباد مشروب می‌شده است و زیارتگاه یزدلان نیز اکنون در اطرافش باغ وجود دارد.

۲-۵. زمان وقوع رؤیا

زمان وقوع هر دو رؤیا هم در نوع خود جالب است. رؤیای مهریق‌آباد در آدینه اول ماه شوال، صبحگاه عید فطر بوده است. رؤیای اول یزدلان در پنج شش روز مانده به نوروز، قریب به وقت صبح - یعنی در شب پنج مسترقه - واقع شده است. رؤیای دوم یزدلان تقریباً در شب عید به وقوع پیوسته است که مردم منطقه کاشان هنوز هم عقیده دارند در این ایام، ارواح تازه‌گذشتگان برمی‌گردند و رعایت شب پنجه می‌کنند. در واقع، بینندگان رؤیا در هر دو زمان، تحت تأثیر اعیاد مذهبی بوده‌اند که متعلق به زمانی اسطوره‌ای و آیینی است. عید فطر به نوعی سرخوشی پایان ماه صیام و رضایت باطنی از انجام تکالیف و روزه‌های ماه رمضان را به همراه دارد. برآمدن نوروز نیز که ایرانیان از مدت‌ها قبل به پیشواز آن می‌روند، نوعی حس قدسی ایجاد می‌کند. طبعاً در چنین شرایطی به لحاظ روحی، شخص رؤیاهای موافق و مکاشفه‌آمیز می‌بیند.

۳-۵. افراد مقدس

تصویرسازی شخص مقدس در متن دو کاشی دارای وجوه تمایز و تشابه است. شباهت این است که هر دو جاذبه‌ای خیره‌کننده و چهره‌ای نورانی دارند: در مورد امام علی^(ع) نوشته شده که «نور از روی مبارک وی به آسمان پیوسته»، و خضر چنان نورانی بود که «تمام صحرا از شعشعه جمال او روشن گردید». اما شخصیت‌پردازی امام علی^(ع) و خضر متناسب با جایگاه تعریف‌شده آنان متفاوت است؛ اولی مردی شجاع، بامهابت و آماده کارزار تصویر شده و دومی پیرمردی محاسن سفید و برقع‌پوش است.

اما چرا در دوره ایلخانی امام علی^(ع) به رؤیا می‌آید و در دوره صفوی خضر؟ شاید به سبب شرایط مذهبی ایران در سده‌های هفتم و هشتم هجری، دیدن علی^(ع) در رؤیا و ساخت بنای یادمانی برای وی در صدر اهمیت مذهبی قرار داشته است، اما در دوره صفوی که نام امام اول شیعیان به برجستگی تمام رسیده بود، چهره رازآمیز خضر فرخ‌پی — که نوید آب حیات می‌دهد — در مرکز رؤیا قرار گرفته است. اهمیت خضر از آنجا بروز پیدا می‌کند که داستان رؤیا مرتبط با آب و پری صبح است. با این اوصاف، این رؤیا بی‌ارتباط با امام علی^(ع) نیست چون آب، مهریه حضرت فاطمه^(س) بوده است که در واقع توسط شوهرش به او داده شد.

در متن کاشی مهریق‌آباد امام زمان^(ع) نیز به صورت «جوانی در غایت حُسن و جمال و بهاء کمال» معرفی شده که تحت‌الحنک بسته بوده است، اما او در متن نقشی کم‌رنگ‌تر از امام علی^(ع) دارد که این نیز به دلیل اقتضای آن مقطع تاریخی بوده است که هنوز سایر شخصیت‌های شیعی مانند امام حسین^(ع) و امام زمان^(ع) نمود بارزی در کتیبه‌های بناها نداشتند. به جز اشخاص مقدس، در هر دو رؤیا افراد دیگری نیز هستند. در لوح ایلخانی «خلقی انبوه از زن و مرد» در باغ امیر حاضر بودند و در لوح صفوی پیران محاسن سفید قرآن‌خوان بر گرد حوض آب بودند که حضور این افراد بر وفق واقعه و اقتضای شرایط آن بوده که متضمن منطق ساختار ماجرا نیز هست.

۴-۵. مستندسازی

وجه مشترک هر دو متن، اهتمام در راستای مستندسازی رؤیاست که در واقع ساخت لوح زرین‌فام هم بر آن مبتنی است. در کاشی مهریق‌آباد علاوه بر تلاش برای بیان

رؤیانگاری بر کاشی زرین‌فام در دو بنای قدمگاهی... محمد مشهدی نوش‌آبادی و همکار

جزئیات رؤیا، مختصات مکان وقوع رؤیا با نشانی‌های روشن بیان شده است. همچنین ویژگی‌های خیمه و نعل اسب و پی شتر را بیان و حتی این موارد را تصویرسازی می‌کند. برای مصور کردن ماجرا در ابتکاری جالب یک جفت کاشی زرین‌فام را به شکل نعل اسب و پی شتر (با اندازه اغراق‌آمیز حدود ۳۰ سانتی‌متر) طراحی کرده که نشان‌دهنده اهتمام زیاد بر مستندنگاری رؤیاست. همچنین طی چند روز متوالی این رؤیا توسط چند شخص مورد وثوق دیگر دیده شده است که وجه مکاشفه‌ای آن را برجسته می‌کند.

در کاشی یزدلان نیز این دقت با شباهت‌ها و تفاوت‌هایی ملاحظه می‌شود. از جمله شباهت‌ها می‌توان به مختصات دقیق محل رؤیا و زمان آن اشاره کرد. توصیف بنای بقعه، افراد نشسته در کنار حوض آب، توصیف خضر و توجه به موضع پری صبح از دیگر نمونه‌های مستندسازی در لوح یزدلان است. اما یکی از تفاوت‌ها تأکید بر نام و نشان دقیق و محل زندگی بیننده خواب یزدلان است که لوح مهریق‌آباد فاقد آن است. با این اوصاف وجه واقع‌نمایی و باورپذیری رؤیای یزدلان بیشتر و موجه‌تر است، زیرا نه از دیدن همان رؤیا توسط چند شخص دیگر خبری است و نه اینکه اتفاقات رؤیا با رخدادی در عالم واقع مقایسه شده است. این در حالی است که در رؤیای مهریق‌آباد عناصر مادی مانند جای سم و پی ستوران و محل قرارگیری خیمه در محل وقوع رؤیا بازیابی و اندازه‌گیری شده است که باورپذیری را مشکل می‌کند.

۵-۵. ارتباط با باورهای عامه و ادیان پیشین

اساساً در مرکز این دو رؤیا عنصری ایرانی پیداست. «مهریق‌آباد» باید همان «درمهر» باشد که در سده چهارم/دهم، توسط حسن بن محمد قمی در کتاب تاریخ قم به منزله یکی از آبادی‌های کاشان مطرح شده است (قمی، ۱۳۸۵، ص. ۳۱۴). درمهرها همان آتشکده‌های زرتشتی هستند (قدردان، ۱۳۸۸، ص. ۷۴) که امروزه نیز بدین نام در یزد شهرت دارند. در ضمن بسیاری از قدمگاه‌ها اساساً با چشمه و یا چاه آب مربوط هستند که نشئت‌گرفته از باوری ایرانی است (مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۹۵). این قراین نشان می‌دهد که احتمالاً خواب‌نما شدن این مکان مترتب بر باور به قداست کهن این مکان

باشد. به‌ویژه هنگامی که شخص خواب‌دیده سعی کرده تا تمام جزئیات و حتی طول و عرض دقیق بنا را نشان دهد. این نکته این فرضیه را تقویت می‌کند که احتمالاً بنای کهنی بدین ویژگی‌ها در مکان مورد اشاره وجود داشته است و باید تجدید بنا شود. در یزدلان نیز کم‌وبیش چنین نشانه‌هایی به چشم می‌خورد. یزدلان نامی ایرانی دارد که از ترکیب «یزد» و «لان» تشکیل شده است. «لان» در اینجا پسوند مکان است و معنای لانه و جای دارد. واژه «یزد» نامی است باستانی که ریشه در یشت (یکی از فصل‌های پنج‌گانه اوستا)، یزت، یسن و یزش در پارسی میانه دارد به معنای ستایش، نیایش و پرستش. همچنان که واژه «یزدان» یا «یزتان» به معنی خدا نیز هم‌ریشه با یزد است (اوشیدری، ۱۳۹۴، صص. ۵۰۷-۵۰۹؛ پورداود، ۱۳۹۹، صص. ۱۷-۱۹). بر این اساس، شاید یزدلان جایی برای یزش بود و نیایشگاهی از دین زرتشتی در آن بوده است.

توجه متن کاشی یزدلان به بازسازی نیایشگاهی قدیمی با محوریت تقدس عنصر آب در رموزواژه‌های پری صبح و مهریه فاطمه^(س) خواه ناخواه ما را به قداست آب در فرهنگ ایرانی و ایزد ناهید رهنمون می‌کند. محمدابراهیم باستانی پاریزی (۱۳۷۳، ص. ۲۴۹) نمونه‌هایی از پیوند نام فاطمه^(س) با آب چشمه را که جایگزین نام ناهید شده، در کوه بنان کرمان نشان داده است. اینجا نیز نمونه دیگری از این قبیل است که در آن ایزدان مقدس زرتشتی به نام شخصیتی تاریخی مانند فاطمه^(س) و یا چهره‌های اساطیری و افسانه‌ای مانند بی‌بی شهربانو تغییر نام داده‌اند تا عنصر قداست در دین جدید حفظ شود. حتی مری بویس نام اخیر را ترجمه اردویسور آناهیتا (ناهید) می‌داند (بویس، ۱۳۴۶، صص. ۱۲۵-۱۴۶، ۱۳۸۱، ص. ۱۸۳). به هر روی می‌توان ادعا کرد که در هر دو رؤیا نشانه‌هایی از دین و فرهنگ ایران پیش از اسلام به چشم می‌خورد و به نوعی استمرار این باورها را در دوران ایلخانی و صفوی نشان می‌دهد.

۶. نتیجه

تجلی قداست مکان‌های قدمگاهی در رؤیاهای مکاشفه‌آمیز بخشی از فرهنگ ایرانی است که در طول دوران اسلامی ادامه داشته است. در دوره ایلخانی به‌واسطه آزادی

رؤیانگاری بر کاشی زرین‌فام در دو بنای قدمگاهی... محمد مشهدی نوش‌آبادی و همکار

بیشتر مذهبی برای شیعیان، مجال بیان و مستند کردن این‌گونه تجارب توسعه یافته و آسان‌تر شده است. در دوره مورد بحث، با اسلام آوردن غازان‌خان و اولجایتو و توجه آنان به تشیع، عقاید شیعه بارزتر شد و دیگر تحت فشار و ممیزی قرائت رسمی اهل سنت قرار نداشت. ثبت رؤیاهای مکاشفه‌آمیز در گوشه و کنار ناشی از فرح و امیدواری زایدالوصف این تحولات بود.

با ظهور دولت صفوی و وجود آزادی چشمگیر برای شیعیان، بروز باورها و آداب شیعی توسعه بی‌سابقه‌ای یافت و فراغت بیشتری برای احیای سنت‌های گذشته و مرمت بناهای شیعی به وجود آمد. لذا در این دوران نیز دوباره باورهایی براساس رؤیا شکل می‌گیرد که حاکی از سابقه قدسی این مکان نزد پیشینیان و مردم این دوره است. درواقع، اعتقاد به قداست مکان به ظهور چنین رؤیاهایی منجر شده و نقل این رؤیا و تکرار آن برای دیگران سبب تهییج به بازسازی بنایی کهنی بوده است. جالب آنکه در کتیبه‌های هر دو بنای مورد بحث این مقاله، نشان‌هایی از باورهای پیشااسلامی مردم منطقه به چشم می‌خورد، اگرچه با سنت‌های رسمی دین اسلام میانه‌ای ندارد و بیشتر بر باورهای مردمی و عامه مبتنی است. البته ساخت مکان مذهبی براساس رؤیا در دیگر مناطق اسلامی — حتی پیش از دوره ایلخانی مرسوم بوده — اما عمدتاً درون‌مایه ساده‌ای داشته و هدف آن ساخت مسجد بوده است.

اگرچه دو لوح بررسی شده در این مقاله در بازه زمانی سه قرن ساخته شده‌اند، شباهت‌های چشمگیری از لحاظ محتوایی دارند. درون‌مایه اصلی، نوع زمان و مکان، شخصیت مقدس، توجه به مستندسازی و تأثیرپذیری از فرهنگ ایرانی در هر دو نمونه قابل مقایسه و تطبیق است. درواقع، هر دو یک دغدغه را بیان می‌کنند: عمارت بنایی مذهبی که مکانش خاطره‌ای مقدس داشته است. باورمندانی که باورهایشان از نگاه رسمی حاکم بر جامعه دور بود، با بهره‌گیری از صنعت سفال زرین‌فام هم در دوره شکوفایی این هنر، هم در دوره افول آن، این‌گونه باورها و تجارب مذهبی را نشر و به نسل‌های بعد منتقل کردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. این کاشی حداقل تا سال ۱۹۷۵ در بنا نصب بوده، و در سال‌های بعد، از کشور خارج شده است (Sotheby's, 2011, p. 144 lot 306; Watson, 1975a, pl. 8a). متن باقی‌مانده از آن چنین خوانده می‌شود: «(۱) [ک-]ردم مصطفا را ... (۲) ... بدان جان بلبشدگانرا (۳) ... سر شاخی نواها می‌شنیدم (۴) آن ... میدند؛ از آن آواز در آن هیبت رسیدند؛ (۵) ... بود و دلکش؛ بساطش جمله زیلو منقش (۶) ... نورالدین نطنز کی ... بردند ندید غیبت؟ ... (۷) یکی پرسید حال این عصا را؛ بدو گفتم من این حالها را؛ (۸) تبرک ده مرا قدری از این شب؛ کی دیدم مر ترا دلدار و ... (۹) عجایب صورت و حالی کی دیدم؛ ز غیب آواز ناگاهی شنیدم؛ (۱۰) کی در دادن نیابد هیچ نقصان؛ بتوفیق خدای فرد دیان؛ (۱۱) بیستم عهد و پیمانی در آن حال؛ که می‌سازم عصا هر ماه و هر سال؛ (۱۲) طمع دارم که یابم فضل حق را؛ کی من طاقت ندارم عدل حق را؛ (۱۳) مساعی مرا مشکور گردان؛ گناهانم همه مغفور گردان؛ (۱۴) و کتب فی اواخر صفر، ختم بالخیر و الظفر، لسنه ست و ثلثین و سبعمائه».

۲. حداقل پانزده لوح زرین فام ساخته شده در بازه سال‌های ۸۸۳ق/۱۴۷۸م تا ۹۶۷ق/۱۵۶۰م به‌جا مانده که کاربردهایی نظیر لوح مزار، محراب و وقف‌نامه دارند (نک: مشهدی نوش‌آبادی و غیاثیان، ۱۳۹۹).

3. Musée national de céramique de Sèvres.

4. Musée de l'Orangerie.

۵. سور: دیوار قلعه (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه).

۶. مَهْنَت: خدمت کردن (همان، ذیل واژه). عدل این کلمه را مهابت خوانده و در پاورقی متذکر شده که به صورت کلمه مهب و بدون نقطه کتابت شده است (Ade, 1972, p. 281). اما باید گفت که این کلمه دو دندانه دارد و مسلماً حرف الف در آن وجود ندارد.

۷. عدل: «زمین» (Ade, 1972, p. 282) اما هم از نظر فرم و هم محتوا کلمه «خواب» منطقی‌تر به نظر می‌رسد.

۸. عدل: «بر موجب شان» (همان).

۹. این کاشی مصور در سال ۱۹۹۶ در یک حراجی توسط موزه ملی سرامیک سور خریداری شد (عدل، ۱۳۷۹، صص. ۲۴۴-۲۴۵).

۱۰. عدل بدین صورت خوانده است: «بوالقعه» (Ade, 1982, p. 205؛ عدل، ۱۳۷۹، ص. ۲۲۸).

۱۱. عدل این متن را چنین خوانده است: «(۱) بدین اندازه (یک؟) (۲) می‌جمازه». اما آنچه که او تصور کرده «یک» خوانده می‌شود، دو ویرگول متقارن تزیینی (،) است که برای پُر کردن فضای خالی ترسیم شده است. همچنین کلمه «پی» به معنای جای پا که سه بار در متن کاشی دوم آمده به

رؤیانگاری بر کاشی زرین‌فام در دو بنای قدمگاهی... محمد مشهدی نوش‌آبادی و همکار

اشتباه به صورت «می» و «سی» درج کرده است (Ade, 1982, p. 205؛ عدل، ۱۳۷۹، ص. ۲۲۸).

۱۲. عدل در خوانش این کتیبه دچار اشتباه شده است. او کلمه «القهار» را «العباد» خوانده، در صورتی که عبارت «الملك لله الواحد القهار» — که برگرفته از آیه ۱۶ سوره غافر است — به طور گسترده‌ای در کاشی‌های زرین‌فام کاربرد داشته است. او همچنین عبارت «حسبی ربی» را «حسین؛ زین» خوانده و برای منطقی جلوه دادن محتوا، متون سه قاب را به دنبال هم چین آورده است: «محمد صاحب‌الزمان زین‌العباد» (Ade, 1982, p. 206).

13. Peter Alford Andrews.

۱۴. برای خیمه‌های مغولان، نک: Andrews, 1980. برای تصاویر خیمه‌ها در نقاشی ایلخانی، نک: Komaroff & Carboni, 2002, figs. 86, 134.

15. The David Collection.

۱۶. «دشت‌افروز» یکی از مزارات قدیمی کاشان است.
۱۷. کلمه «کور» در تناسب با اهل ادیان باید گور یا گبر باشد که به معنای کافر و در اینجا شاید زرتشتی است. روستایی زرتشتی‌نشین به نام گبرآباد نیز در نزدیکی قمصر است.
۱۸. با تشکر از آقای حسن رعیت‌مقدم برای اظهارنظر در این مورد.
۱۹. برای «در مهر»، نک: Boyce, 1993.

منابع

- اوشیدری، ج. (۱۳۹۴). *دانشنامه مزدیسنا*. تهران: نشر مرکز.
باستانی پاریزی، م. ا. (۱۳۷۳). *خاتون هفت قلعه*. تهران: روزبهان.
باستانی پاریزی، م. ا. (۱۳۷۸). *شمعی در طوفان*. تهران: علم.
بویس، م. (۱۳۴۶). بی‌بی شهربانو و پارس بانو. *بررسی‌های تاریخی*، ۳ و ۴، ۱۲۵-۱۴۶.
بویس، م. (۱۳۸۱). *زرتشتیان: باورها و آداب دینی آن‌ها*. ترجمه ع. بهرامی. تهران: ققنوس.
پنجه‌شاه (۱۳۹۰). زیارت پنجه‌شاه به نقل از بحرالانساب. در *نامه کاشان*. ج ۴. به کوشش ا. عاطفی. صص. ۱۹-۲۴. کاشان: همگام با هستی.
پورداود، ا. (۱۳۹۹). *یسنا*. ویراست ف. مرادی. تهران: نگاه.
تاج‌الدین (۱۳۹۰). *بقعه خواجه تاج‌الدین به نقل از بحرالانساب*. در: *نامه کاشان*. ج ۴. به کوشش ا. عاطفی. صص. ۲۹-۴۳. کاشان: همگام با هستی.
ترکمان، ا. (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای عباسی (نیمه دوم جلد دوم)*. تصحیح ا. افشار. تهران: امیرکبیر.

سال ۹، شماره ۳۷، فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۰. دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

تیمورباشا، ا. (۲۰۰۱/۱۴۲۱). *الآثار النبویة*. قاهره: مكتبة دارالكتاب العربی.
خامه یار، ا. (۱۳۹۱). بررسی زیارتگاه‌های مبتنی بر رؤیا در مصر و شام. *تاریخ در آینه پژوهش*،
۹ (۱)، ۲۰-۵.

خامه یار، ا. (۱۳۹۳). *آثار پیامبر و زیارتگاه‌های اهل بیت در سوریه*. تهران: مؤسسه فرهنگی
هنری مشعر.

خامه یار، ا. (۱۳۹۵). ملوک شیعه ری و ورامین در دوره ایلخانی. *کتاب‌گزار*، ۱، ۴۳۳-۴۳۸.
خامه یار، ا. (۱۳۹۷). آگاهی‌های دیگری درباره ملوک علوی ری در دوره ایلخانی، مرکز دایره-
المعارف بزرگ اسلامی، <https://www.cgie.org.ir/fa/news/217036> (دسترسی:
دی ۱۳۹۹).

دهخدا، ع. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
رضوی کاشانی، ح. (۱۳۵۷). *شجره طیبه*. فرهنگ ایران زمین، ۲۳، ۳۳۷-۴۵۳.
سپهر کاشانی، م. (۱۳۵۵). *مختصر جغرافیای کاشان*. به کوشش ا. افشار. فرهنگ ایران زمین، ۲۲،
۴۳۰-۴۵۸.

عدل، ش. (۱۳۷۹). یک جفت کاشی دو آتشفشان یادبود از کاشان مورخ سال ۱۳۱۲/۷۱۱: پیمانه‌ها
و خطوط تصحیح و تنظیم‌کننده در نقاشی شرقی، بخش دوم. در: *هنر و جامعه در جهان
ایرانی*. به کوشش ش. عدل، ترجمه ا. اشراقی. صص. ۲۲۱-۲۴۶. تهران: توس.
قدردان، م. (۱۳۸۸). *جایگاه نور و آتش در آیین زرتشت*. شیراز: افق پرواز.
قزوینی، ز. (۱۹۶۷). *آثارالبلاد فی اخبارالعباد*، چاپ ف. ووستنفلد. گوتینگن: افست ویسبادن.
قمی، ح. (۱۳۸۵). *تاریخ قم*. ترجمه ح. قمی. تحقیق م. ر. انصاری قمی. قم: مرکز قم‌شناسی
کتابخانه مرعشی.

کاشانی، ا. (۱۳۴۸). *تاریخ الجایتو*. به اهتمام م. همبلی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
کلانتر ضرابی، ع. (۱۳۴۱). *تاریخ کاشان (مرآت القاسان)*. تصحیح ا. افشار. تهران: امیرکبیر.
مشهدی نوش‌آبادی، م. (۱۳۹۵). *اسطوره غیبت دختر. ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۴۳،
۲۴۹-۲۸۲.

مشهدی نوش‌آبادی، م. و غیثیان، م. ر. (۱۳۹۹). *الواح زرین‌فام کاشان در اواخر سده نهم و
نیمه اول سده دهم هجری*. پژوهش‌های علوم تاریخی، ۱۲ (۳)، ۱۰۷-۱۳۲.
میرمحمدی، ح. ر. (۱۳۸۰). *پراکندگی جغرافیایی اماکن مذهبی کشور در قالب استانی*. مسجد،
۵۱، ۶۳-۷۳.

رؤیانگاری بر کاشی زرین‌فام در دو بنای قدمگاهی... محمد مشهدی نوش‌آبادی و همکار

- ناصرخسرو (۱۳۶۳). *سفرنامه*. تصحیح م. دبیرسیاقتی. تهران: زوار.
- نراقی، ح. (۱۳۸۲). *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- وقف‌نامه (۱۳۳۵). *وقف‌نامه سه دیه در کاشان*. به کوشش ایرج افشار. فرهنگ ایران‌زمین، ۴، ۱۲۲-۱۳۸.

References

- Adle, Ch. (1972). Un disque de fondation en céramique (Kâshân, 711/1312). *Journal Asiatique*, CCLX (3-4), 277-297.
- Adle, Ch. (1982). Un diptique de fondation en ceramique lustrée, Kašan 711/1312. In idem (ed.), *Art et société dans le monde iranien*, (pp. 199-218). Institut Français d'Iranologie.
- Adle, Ch. (2000). A pair of tiles from Kashan dated 711-1312: corrections of eastern paintings, part 2. In Ch. Adle, *Hunar va jami 'a dar jahan-e Irani*, (pp. 221-246). Tus.
- Andrews, P. A. (1980). *The felt tent in middle Asia: the nomadic tradition and its interaction with princely tent*. PhD dissertation, University of London.
- Bastani Parizi, M. I. (1994). *Khatun-e haft qal 'eh* (in Farsi). Ruzbehan.
- Bastani Parizi, M. I. (1999). *A dinner in storm* (in Farsi). Elm.
- Boyce, M. (1967). Bibi Shahrbanu and Parsbanu. *Barrasi-haye Tarikhi*, 3-4, 125-146.
- Boyce, M. (1993). Dar-e Mehr, *Encyclopædia Iranica* (vol. 6, Fasc. 6), pp. 669-670.
- Boyce, M. (2002). *Zoroastrians: their religious beliefs and practices* (translated into Farsi by Askar Bahrami). Qoqnus.
- Dekhoda, A. (1998). *Lughatnama* (16 vols.). University of Tehran.
- Ghobadiani, N. Kh. (1984). *Safarnama* (edited by Mohammad Dabir Siyaqi). Zavvar.
- Kalantar Zarrabi A. (1962). *The history of Kashan (Mir'at al-qasan)* (edited by Iraj Afshar). Amirkabir.
- Kashani, A. (1969). *The history of Uljayitu* (edited by Mahin Hambali). Bungah Tarjume va Nashr Ketab.
- Khameyar, A. (2012). Analyzing the holy shrines in Egypt and Sham. *Tarikh dar Ayene-ye Pazhuhesh*, 9(1), 5-20.
- Khameyar, A. (2014). *Athar the prophet and the holy shrines of Imams in Syria*. Mash'ar Cultural and Artistic Institute.
- Khameyar, A. (2016). The lands of Shi'at in Rey and Waramin during Ilkhani era. *Ketabgozar*, 1, 433-438.
- Khameyar, A. (2018). Issues on Alavi during Ilkhani era. *The Center for the Great Islamic Encyclopedia*, Retrieved from: www.cgie.org.ir/fa/news/217036 (December 2020).

- Komaroff, L., & Carboni S. (eds.) (2002). *The Legacy of Genghis Khan*. The Metropolitan Museum of Art.
- Lentz, T. W., & Lowry, G. D. (1989). *Timur and the princely vision: Persian art and culture in the fifteenth century*. Los Angeles County Museum of Art.
- Mashhadi Noushabadi, M. (2016). The myth of absence of girl, *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 43, 249-282.
- Mashhadi Noushabadi, M., & Ghiasian, M. R. (2020). The Lusterware produced in Kashan at the end of the 15th century and in the first half of the 16th century. *Historical Sciences Studies*, 12 (3), 107-132.
- Mir Mohammadi, H. R. (2001). The diversity of religious buildings in difference provinces of the country. *Masjed*, 58, 63-73.
- Naraqi, H. (2003). *The historical Athar in Kashan and Natanz*. Anjuman Athar va Mafakhir Farhangi.
- Noss, J. B. (1953). *Man's religions*. Macmillan.
- Panjeh Shah (2011). The prayers of Panjeh Shah narrated by Bahr al-Ansab. In A. Atefi, *The letter of Kashan* (vol. 4) (pp. 19-24). Hamgam ba Hasti.
- Purdavud, I. (2020). *Yasna* (edited by Farid Moradi). Negah.
- Qardran, M. (2009). *Light and fire in Zoroastrianism*. Ofoq Parvaz.
- Qazvini, Z. (1967). *Athar al-bilad fi akhbar al-'ibad* (edited by Ferdinand Wüstenfeld). Wiesbaden.
- Qomi, H. (2006). *The history of Qom* (translated into Farsi by Hassan Ibn Mohammad Qomi). Mar'ashi Library.
- Razavi Kashani, H. (1978). The family tree of Holy Imams. *Farhang Iran Zamin*, 23, 337-453.
- Sepehr Kashani M. (1976). A short review of Kashan's geography (edited by Iraj Afshar). *Farhang Iran Zamin*, 22, 430-458.
- Sotheby's (2011). *Arts of the Islamic world, including fine carpets and textiles*. Sotheby's.
- Taj al-Din (2011). The tomb of Taj al-Din narrated by Bahr al-Ansab, In A. Atefi, *Nameh-ye Kashan* (vol. 4) (pp. 29-43). Hamgam ba Hasti.
- Timurbasha, A. (2001). *The purity of prophet*. Maktaba Dar-al-ketab al-'Arabi.
- Torkman, I. (2003). *The history of Alam Ara-ye Abbasi* (edited by Iraj Afshar). Amirkabir.
- Ushidari, J. (2015). *Encyclopedia of Mazdisna*. Markaz.
- Waqfnama (1956). The devotion of Sedieh in Kashan (edited by Iraj Afshar). *Farhang Iran Zamin*, 4, 122-138.
- Watson, O. (1975a). The mosque of Ali, Quhrūd: an architectural and epigraphic survey. *Iran*, XIII, 59-74.
- Watson, O. (1975b). Persian Lusterware, from the 14th to the 19th centuries. *Le monde Iranien et l'Islam: Sociétés et Cultures*, 3, 63-80.
- Watson, O. (1985). *Persian Lusterware*. Faber and Faber.
- URL 1 (accessed: December 2020):

رؤیانگاری بر کاشی زرین فام در دو بنای قدمگاهی... _____ محمد مشهدی نوش آبادی و همکار

upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e1/Disque_de_fondation_c%3B4t%3A9_face_-_1312_-_Kashan_-_Mus%3A9e_national_de_c%3A9ramique_-_S%3A8vres_-_Inventory_number_22688.JPG

URL 2 (accessed: December 2020):

commons.wikimedia.org/wiki/File:Disque_de_fondation_c%3B4t%3A9_pile_-_1312_-_Kashan_-_Mus%3A9e_national_de_c%3A9ramique_-_S%3A8vres_-_Inventory_number_22688.JPG.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی